

RECENZÍÓ

VARGA CSABA: JOGÁLLAMISÁG – VITÁK KÖZEGÉBEN
(BUDAPEST: LUDOVIKA EGYETEMI KIADÓ 2022) 518.

<https://doi.org/10.51783/ajt.2023.3.05>

SZUBJEKTÍV, KRITIKUS
GONDOLATOK EGY KRITIKUS
SZEMLÉLETŰ KÖNYVRŐL¹

A *Jogállamiság – viták közegében* című kötet a Ludovika Egyetemi Kiadónál jelent meg 2022-ben. Ezzel lényegében egy időben jelentette meg a Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet a *The Rule of Law – Contesting and Contested* című angol nyelvű kötetet a magyarral lényegében azonos tartalommal.

A kötet szerzőjét, Varga Csabát – életútját, munkásságát – valószínűleg nem szükséges bemutatni a jogtudomány, különösen a jogelmélet iránt érdeklődőknek. A recensens is inkább csak a legfontosabb adatokra szorítkozik. Széchenyi-díjas jogtudósról van szó, aki az Állam- és Jogtudományi Intézet hatvanas évek végétől jelentkező nagy generációjának egyik meghatározó képviselője. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem magas presztízű, számos kiváló kutatót „kitermelő” Jogbölcseleti Intézetének alapítója és hosszú ideig vezetője is. Meghatározó munkák szerzője, amelyek közül – némileg talán szubjektíve – két kutatási területet emelnék ki: nevezetesen a kodifikáció és az

összehasonlító jogi kultúrák témakörében végzett kutatásokat, amelyek főbb eredményi magyar és angol nyelven is hozzáférhetők és nagyra értékelték. Ha objektívebb mércét keresünk, érdemes arra utalni, hogy az MTMT adatbázis adatai szerint a szerzőnek – a tankönyveken, ismeretterjesztő munkákon túl – mintegy 1400 kifejezetten tudományos publikációja jelent meg; ezek közül több, mint félezer idegen nyelven, már a hatvanas évektől. E munkákra közel 3700 hivatkozás érkezett, ezek fele szintén idegen nyelvű volt.

* * *

A *Jogállamiság – viták közegében* lényegében válogatás a szerző 1990 óta megjelent írásaiból. Alighanem tudatos, hogy formájukat és jellegüket tekintve egészen eltérő publikációk kerültek egy kötetbe; magas elvontsági szinten mozgó elméleti tanulmányok, a gyakorlatot (pl. taxisblokádnak, igazságtétel) közelebről elemző munkák és interjúk is. Ami összefogja ezeket, a tudományosságának nagyon eltérő szintjén mozgó szövegeket, az a tartalmuk: a jogállam értelmezése általában, a régióban és történeti-politikai-társadalmi konkrétumában Magyarországon.

Egy nagyon határozott – ha nem gondolnám, hogy baloldali konnotációja miatt a szerző sértőnek találja, úgy

¹ Jelen áttekintés a kötetnek a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetben történő bemutatása során (2023. július 6.) elhangzottak jelentősen átdolgozott változata.

fogalmaznék, hogy „kritikai jogelméleti” – szemlélet körvonalazódik ezekben a munkákban, amely szemlélet szinte teljes mértékben egybevág a jelenlegi kormány hivatalos és gyakran kommunikált álláspontjával.² Eszerint:

- a jogállam fogalma, így annak tartalma is valójában meghatározhatatlan;
- ez a tartalom nem általánosítható (ellentétben az azt propagálók állításával) hanem „per definitionem partikuláris; ami a *hic et nunc* kokrétságától eltávolodva aligha univerzalizálható” jelenség;

- következésképpen ahány ország, annyi jogállam.

- A jogállaminak mondott elvek valójában Magyarországra (és a rendszerváltó posztkommunista országokra általában) kívülről ráerőltetett elemek; ma az EU által, de már korábban is a rendszerváltáshoz köthetően azok voltak. A jogi ideál ekként politikai eszközzé válik.

Jómagam számos ponton egyetérték a szerzővel – valószínűleg a legtöbb jogtudóssal, illetve kollégával ellentétben. Így például abban, hogy a jogállamiság eszménye mintegy ráerőltetődött Magyarországra, alapvetően külső hatásra. Abban is, hogy ezeket az elveket a rendszerváltás utáni években a valóság iránt teljességgel érzéketlen jogtudósok alkalmazták a valóságra. Abban is, hogy a jogállamiság, legalábbis annak szélesebb, az alapjogokat is magában foglaló értelmében, önellentmondásokat tartalmaz, s hogy ezek feloldása egye-

di mérlegelést igényel – ami egyébként ellentmond a jog normativitását hangsúlyozó ideáljának.³ A magyar – rendszerváltás utáni – alkotmánybíróági gyakorlat kritikus szemléletében is osztozom a szerzővel. Bár ez engem nem vezet a formális-racionális-normatív⁴ jog elutasításához.

Így aztán részben egyet tudok érteni a polgári engedetlenség mint jogsértés elutasításával, amint teszi azt a szerző a taxisblokádnak kapcsán, számos, a kötetbe bekerült elemzésében. Mindez egy tiszta jogfelfogás alapján elfogadható. Problematikus lehet ugyanakkor, ha mindez politikai felhangokat kap. Lehet érveket találni, akár a nemzetközi szakirodalomban is, ahogyan azt a szerző teszi, arra, hogy bizonyos engedetlenségek (pl. a fideszes képviselők Parlament előtti kordonbontása) magasabb rendű, mint a taxisblokádnak, ám akkor ezeket alkalmazni kell/kellene a manapság a Miniszterelnöki Hivatal esetében az ellenzék általi kordonbontásra is. És ezzel átsodródunk a politika és a politikai viták területére, ami talán kerülendő. Ha ugyanis a jog normativitása fölé-elé elkerülhetetlenül partikuláris, politikai és/vagy morális értékeket emelünk, akkor azzal, ahogy látom – talán túlságosan is jogpozitivistá nézőpontból – minden stabil fogódzót elveszítünk. A jog legfőbb erényét, a kiszámíthatóságot veszítjük el, és ami jogi volt politikaiává válik, a jog így elporlad.

² Ugyanez a felfogás jelenik meg már címében is VARGA Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája* (Budapest: Századvég Kiadó 2015) című kötetében, azzal, hogy ezt a szemléletet Varga Csaba már az 1990-es évek eleje óta, meglehetősen konzisztensen képviseli.

³ Lásd erről még pl. POKOL Béla: *Jogelmélet. Társadalomtudományi trilógia II.* (Budapest: Századvég Kiadó 2005) 61–76.

⁴ A formális és a materiális jog elkülönítésének klasszikus felvetéséhez: MAX WEBER: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. Jogszociológia 2/2. kötet* (Budapest: KJK 1995) 130–151.

Bizonytalan vagyok az állam jog általi korlátozásának értelmezésével kapcsolatban. „Mi értelme az olyan (...) jogállamiságnak, amely a rendért, az erők és erőforrások koncentrációjáért, közösségi kiegyenlítéséért elsősorban felelős állam intézményeit tehetetlenségre kárhóztatja...” (91. o.) Magam is hasonlóan láttam. Az államban kizárólag a Leviatánt látva, azt olyan mértékben béklyózták meg a kilencvenes években, egyébként kiemelkedő képességű, ugyanakkor kiemelkedő hatalmú jogászok, hogy az az államot mozgásképtelenné tette; a közösségi cselekvésben is. Ám kétségtelen: a Leviathán létezik; ezt mutatják a nemzetközi és hazai történelmi tapasztalatok (fasizmus, kommunizmus). Az állam túlzott korlátozottsága cselekvőképtelenséget jelent a közjó szolgálatában, de túlzott korlátlansága (lásd még a hatalom egységének explicit kommunista elvét, és ma is érzékelhető, bár informális, jogilag nehezen megragadható gyakorlatát) a hatalommal való visszaélés lehetőségét maximalizálja. Mindkettő a társadalom és a közjó rovására megy. Úgy érzem, talán a rendszerváltás utáni rossz tapasztalatok hatására, a szerző az utóbbi irányában elfogult.

Bizonytalan vagyok a kommunista rendszer bűneinek, a jogállamiság nevében történő, büntethetetlené nyilvánításával kapcsolatban is. A szerző álláspontja világosan elutasító, amint az számos, a könyvbe belekerült dolgozat is jelzi. Ismét a formális jog és az igazságosság kerül ellentmondásba. Ami engem itt inkább elgondolkodtat: miért nem történt meg, e tapasztalat alapján, az elévülés szabályozása, mondjuk oly módon, hogy amikor a jogtalansággal szembeni fellépés a rezsím jellege miatt lehetetlen, akkor az elévülés „nyugszik”,

és csak az ellehetetlenülés után indul újra. Ha a jogi szabályozás reflektál az adott nemzet történelmi tapasztalataira – ahogyan az a jogállam mintaaországokban, ahol a jogállamot nem importálták avagy oktrojálták, hanem helyben „termett” –, akkor egy ilyen elévülési szabály, igaz, csak a jövőre mutatóan, az egyik első alkotmányos rendelkezésnek lehetett volna. De nem lett, 1990 után, majd a szocialista, majd a jelenlegi kormányok alatt sem. Miért? Jó lenne ismerni a szerző válaszát erre a kérdésre, hiszen talán épp ez – a saját történelmi tapasztalatokra reflektáló jogalkotás – a fő különbség a jogállamot termelő és azt importáló országok között.

A partikuláris témáktól az általánosabb felé tovább lépve, hiányolom azt a szakirodalomban megjelenő fogalmi distinkciót, amely számos elméleti problémára választ adhat. Ez egyfelől a jogállam formális, szűkebb, másfelől bővebb, szubsztantív meghatározásának szétválasztását jelenti. Úgy tűnik, a szerző az utóbbival azonosítja kritikája tárgyát – alighanem azért is, mert ez nézőpont egyértelműen a dominánsabb, a szakmain túli diskurzusban mindenképpen. A szerzőnek ez a nézőpontja egészen nyilvánvaló az „Emberi jogok problémája” (305–320. o.) részből. E tekintetben az utóbbi időszakban a nemzetközi szakirodalomban is jól érzékelhető az a felfogás, amely a tágabb jogállami tartalmakat (alapjogok, kisebbségek védelme, hatalommegosztás) alapvetően a „nyugati” legújabb kori értékválasztásához köti, amely nem feltétlenül esik egybe más országok és más időszakok értékválasztásával. És itt nemcsak az elitek pragmatikus, a jogban hatalmuk korlátját látó és azt kerülni igyekvő törekvéséről van szó, hanem maguknak a tár-

sadalmaknak a preferenciájáról is; amely például a formális jog helyett a materiális igazságosságot, az eljárásrendek normativitása helyett a problémák azonnali és adekvát (vagy annak tűnő, látványos) kezelését, a demokratikus rendszer hatalommegosztása helyett az erős egy személyi vezetést igényli. Ez a kritika, amely egyébként a nemzetközi szervezetek (pl. a fejlesztési programok⁵) gyakorlatában is érzékelhetően nagyobb hangsúlyt kap, Varga Csaba kritikus érvelését erősíti.

A jogállamiságnak ismert azonban egy szűkebb meghatározása is, amely nem foglalja magában az alapjogokat, a kisebbségek védelmét, hanem csak a jog – nézetem szerint – legalapvetőbb jellemzőiből indul ki (pl. Fuller, Finnis, Raz alapján⁶), amelyek lényege a normativitás, a jog oldaláról, és a gyakorlati követhetőség, a jogalanyok oldaláról. A jogot alapvetően ugyanúgy, egyenlően, a diszpozícióban megjelölt tartalommal alkalmazzák, a hipotézisben megjelölt minden esetben. (Például a kormánypárt és az ellenzék tagjaival szemben egyaránt.) Úgy vélem, hogy a szerző alapvetően a bővebb meghatározásra reflektál, és azzal kapcsolatban számos kritikai észrevételt tesz, amelyek közül többre már utaltam. Ugyanakkor úgy hiszem, hogy a szűkebb elvárás együttesnek (normativitás, követhetőség) való megfelelés nél-

kül nem érdemes jogról és jogrendszeréről beszélni. A jog hiánya azonban alighanem rossz egy országnak, a társadalomnak, kimutathatóan: a gazdaságnak, mert hiányzik belőle a kapitalizmushoz elegendhetlen kiszámíthatóság. És legyünk őszinték: rossz nekünk is; mert ha nincs jog, mit csinál, miből él meg a jogtudós, illetve oktató? (Az alkotmányjog oktatásában ez már ma is élő probléma.)

Végül a kötet kiinduló állítására visszatérve, miszerint nem határozható meg a jogállam tartalma, úgy vélem, ebből nem következik egy teljes fogalmi nihilizmus, avagy – ezzel ellentétesnek látszó, de lényegében azonos – fogamiértelmezési sokszínűség.

Vannak dolgok, amelyek pontos meghatározása már-már lehetetlen. Ilyen pl. az „asztal”. És még inkább ilyen a „jog” vagy a „jogállam”. Az azonban sokszor megállapítható, hogy mi nem tartozik egyértelműen az adott fogalmi körbe. És ez a jelenségek messze nagyobb része, statisztikailag több, mint 99,9%-a. Így például a ház, a kerékpár, a kőbánya, a színház stb. nem asztal; a király önkényes egyedi döntése nem jog és a sztálini állam nem jogállam – még ha ezt állította is magáról. Ezek a negatív definíciók talán segíthetnek a „jogállam” jobb meghatározásában is, de megértésében mindenképp. (Lásd még: Nem tudom definiálni, de ha látom, el tudom dönteni, az-e.)⁷

* * *

Tapasztalatom szerint háromféle recenzio, illetve könyvbemutató létezik. Az egyik leírja, hogy mi van a könyvben,

⁵ Lásd pl.: *Governance and the Law* (World Bank Group 2017), <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-0950-7>.

⁶ Lon FULLER: *The morality of law* (New Haven: Yale University Press 1969) 39; John FINNIS: *Natural law and natural rights*. (Oxford: Clarendon Press 1980) 270–271.; Joseph RAZ: *The authority of law: essays on law and morality*. (Oxford: Oxford University Press 1979) 214., <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198253457.001.0001>.

⁷ Potter Stewart legfelsőbb bírósági bíró sokat idézett álláspontja a *Jacobellis v. Ohio* (1964) ügyben.

egyfajta szövegesített tartalomjegyzéket ad. A másik arra fókuszál, hogy dicsérje a könyvet, illetve a szerzőt. Ez a kettő, illetve ezek kombinációja tipikus Magyarországon. Előnye, hogy írójára nézve veszélytelen, és kevés munkát igényel. Hátránya, hogy nagyon unalmas, és nem kelti fel az érdeklődést a könyv iránt sem. A harmadik lehetőség, hogy érdeklődéssel, de vitatkozva forduljunk egy kötethez. Én a fentiekben ezt tettem. Tehettem, mert a szerző nagyon karakteres álláspontot képvisel, miközben – tartalmában, történetileg és területileg egyaránt – a jelenségek nagyon széles körét vizsgálja. Tehettem, mert

a kötetben érdekes, olykor meggyőző, máskor megfontolásra érdemes állítások találhatók, amelyek mellett a szerző óriási háttértudására támaszkodva érvel, és amelyek az olvasót elkerülhetetlenül gondolkodásra inspirálják.

Ez történt velem is, ez érzékelhető – reményem szerint – a fenti, talán szokatlan, talán túlzottan szubjektív és kritikus könyvismertetésben is. De éppen ez a vitára invitáló tartalom lehet egy ilyen jellegű könyv valódi erénye, sőt feladata. És alighanem ez az, ami alapján leginkább ajánlható ez a kötet.

*Gajdusчек György**

* Tudományos főmunkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont JTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, 1093 Budapest, Fővám tér 8. E-mail: gajduscek.gyorgy@tk.hun-ren.hu.